

Stručný glosář termínů rétorických, metrických a literárněkritických

actio – poslední z pěti velkých součástí řečnického umění; týká se způsobu provedení řeči (recitace, mimika atd.).

adespoton – text neznámého autora nebo text, který nelze s jistotou k nikomu přiřadit.

adónský verš – verš používaný v aiolské poezii jako klauzule saphické strofy; shoduje se s posledními dvěma stopami daktylského hexametru. Jeho název se odvozuje z invokace boha Adónida, která byla pronášena v tomto metru: *Ó ton Adónin* (— ∪ ∪ — ∪).

adynaton – rétorická figura, která má upozornit na subjektivní nemožnost uskutečnit určitou událost, dává tuto událost do vztahu s jinou událostí – přirozenou, historickou, neuskutečnitelnou nebo téměř paradoxní. Např.: *“Dřív však jeleni hbití se budou na nebi pásti, [...] Parth bude z Araru pítí a z proudů Tigridu Germán, než by mně božská ta tvář jen pobledla ve věčné duši”* (Vergilius, *Bucolica*, I, 59-63). Z řeckého slovesa *dynamai* s negativní předponou.

aforismus – krátká maxima obecné platnosti.

akrostich – básnická skladba, ve které počáteční hlásky veršů (nebo méně často koncové) čtené svisle tvoří jména nebo slova. Z řeckého *akros* (“krajní”) a *stichos* (“verš”).

alexandrijský – odvozeno od Alexandrie, helénistické metropole v Egyptě. Termín se používá v literárním smyslu o jednom historickém období řecké poezie a kultury od počátku 3. stol. do konce 2. stol. př. n. l. (typickými autory jsou Theokritos, Apollónios Rhodský a především Kallimachos).

aliterace – opakování téže souhlásky nebo, méně typicky, stejné samohlásky na začátku slova. Např.: *o Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tullisti* (Ennius, *Annales*, I, 109).

aluze – v literatuře narážka na předchozí vzor, se kterým se nový text srovnává.

anadiplósis – opakování posledního slova verše nebo věty na začátku verše nebo věty následující. Např.: *vos haec facietis maximos Gallo, / Gallo, cuius amor [...]* (Vergilius, *Bucolica*, X, 70-71).

anafora – opakování slov či skupin slov v počáteční pozici (ve větě nebo ve verši). Např.: *terruit urbem, terruit gentis* (Horatius, *Carmina*, I, 2, 4-5).

anagnórismos (“rozpoznání”) – typická situace (analyzovaná Aristotelem) při rozuzlení dramatických děl jak v tragédii, tak v komedii; spočívá v odhalení skutečné povahy nebo původu postavy.

anapést – stopa o dvou krátkých slabikách a jedné dlouhé (∪ ∪ —), užívaná v několika typech verše scénické latinské poezie.

anastrofa – obrácení obvyklého pořádku slov. Např.: *haec inter* místo *inter haec*.

antifráze – původně užívání termínu s pozitivní hodnotou k určení negativního pojmu a naopak. V literární terminologii obecněji kompoziční postup, který si bere podnět od předešlých literátů (➤ **intertextualita**) a převrací jeho význam. Z řeckého *anti* (“naproti”) a *frasis* (“výraz”).

antiklimax – gradace sestupná (➤ **klimax**).

antilogie – řeč, která obsahuje opačnou tezi k jiné tezi. Skládat kontroverzní řeči v antilogických dvojicích bylo rozšířeným řečnickým cvičením.

a parte – divadelní replika, kterou obvykle neslyší ostatní postavy přítomné na jevišti. Může být směřována přímo k publiku.

aposiópésis – zámlka, úmyslné přerušení – je ponecháno na adresátovi, aby větu doplnil. Např.: *quos ego...* (Vergilius, *Aeneis*, I, 135).

aprospokéton – v projevu se nečekaně objeví aspekt, na který posluchač není připraven. Je to typický postup pro některé žánry, např.

v epigramu a satíře, kdy nečekané doplnění nebo závěr prudce překvapí čtenáře, který tužil jiné vyústění řeči. Z nečekaného rozporu vzniká efekt ➤ **odcizení**, většinou s komickým závěrem.

archaismus – termín, forma nebo vazba patřící do stádia jazyka, které cítíme jako zastaralé nebo nepoužívané (archaismy lexikální, morfologické, syntaktické).

archetyp – představa, kterou můžeme považovat za obecně platnou v rámci jedné kultury nebo pro lidstvo jako druh. V textové kritice verze textu, na kterou se mohou odvolávat přímo, nebo nepřímo všechna svědectví, jež zkoumáme.

asonance ➤ **homofonie**

asyndeton – série lexikálních jednotek nebo prozopiz řazená beze spojek, např.: *veni, vidi, vici* (Suetonius, *De vita Caesarum*, část *Divus Iulius*, 37).

bústrofedon – termín získal jméno od “obracení volů” při orbě; starodávný typ zápisu, který postupuje ob řádek jednou napravo, jednou nalevo. Doložen i v latinských archaických epigrafických textech.

canticum – označuje jakýkoliv typ písně, “zpívané árie”. Je to technický termín pro zpívané části dramatických děl v protikladu k částem recitovaným a zvláště k partiím recitovaným bez hudebního doprovodu. Především v římské palliátě představují kantika převážně “sóla” jednotlivých herců. Jsou metricky rozrůzněná a složitá oproti standardním veršům užívaným v recitovaných částech (senáry a septenáry, ➤ též *deverbia*).

cento – skladba vytvořená z “úseků” – citací – klasických textů; za obratnost se považuje vytvoření souvislého celku s novým významem vzhledem k původnímu kontextu, ze kterého se cituje.

cézura (*caesura*) – termín definuje zvláštní vztah mezi jednotkami metrickými a sémantickými, tj. slovy zřetěženými tak, aby tvořila verše. Cézura (z *caedo*, “sekám”) vlastně vzniká vždy, když konec slova utíná stopu nebo metrum (v případech, kdy se konec slova a metrická jednotka shodují, se jedná o ➤ **dierezi**). Ve skutečnosti má každý typ verše svá výsadní místa, na nichž se cézura uskutečňuje pravidelně a vytváří tak rytmickou zvyklost a zvláštní stavbu.

concininitas – hledání rovnováhy v uměleckém utváření větných period (typická např.

pro ciceronský styl); zabývá se rozložením slov a kompozicí řeči (➤ též *inconcinnitas*).

controversia – typické řečnické cvičení, které má prověřit v diskusi o právních případech skrze hypotetické situace.

corpus – soubor textů či dokumentů, které nám byly zanechány společně. Rovněž texty sjednocené autorstvím jednoho spisovatele nebo přisouzené i nesprávně jednomu autorovi.

cursus – fenomén středověké umělecké prózy, který přebírá dědictví ➤ **klauzule** ve změněném jazykovém kontextu; zakládá se na bázi rytmicko-přízvukové (jako moderní italština nebo čeština), a ne už na kvantitativní.

daktyl – trojslabičná stopa o čtyřech morách (— ∪ ∪). Nejběžnější verš sestavený z daktylů je daktylský hexametr.

daktylský hexametr (nebo jednoduše **hexametr**) – kanonický verš řecko-latinské epické poezie. Skládá se ze šesti daktylských stop, z nichž poslední je ➤ **katalektická**. Daktyl může být teoreticky na všech místech nahrazen spondeji. Výsledné schéma:

— ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪

Ve spojení s ➤ **pentametrem** vytváří hexametr **elegické** ➤ **distichon**.

denotace – opak ➤ **konotace**; naznačuje hlavní a v jistém smyslu stálý význam slova ustanovený daným jazykovým společenstvím.

deverbia – dialogické části římské komedie, odlišené především od zpívaných kantik (➤ *canticum*).

diatriba – rozmluva s moralistickým obsahem, která může mít různé formy a stupně literárního zpracování; všeobecně důkladné teorie a filozofická témata s realismem zaměřeným na každodenní život.

diereze (*diariesis*) – pravidelná pauza v metrice, jež nerozděluje stopu uvnitř (jak je tomu u ➤ **cézury**); např. tzv. diereze “búkolská” mezi čtvrtou a pátou stopou daktylského hexametru: *arma virúmque canó, Troiáe qui / prímus ab óris* (Vergilius, *Aeneis*, I, 1).

dispositio – druhý z pěti velkých oddílů, na které se dělí řečnické umění; týká se hlavně “sledu” (➤ **ordo**), ve kterém se představují argumenty a témata. Tento sled může být jednak “přirozený” (tzn. ve shodě s logikou a návyky každodenní komunikace), jednak “umělý” (tzn. vypracovaný a pozmeněný z uměleckých důvodů pro větší účinek a přesvědčivost).

distichon – básnická strofa o dvou verších; nejznámějším případem je elegické distichon,

tvořené ➤ **daktylským hexametrem** a ➤ **pentametrem**.

ekloga – řecký termín užívaný latinskými gramatiky pro určení jednotlivých skladeb, na které se dělí Vergiliova sbírka *Bucolica* (proto se říká “knihy *Bucolik*”, ale “první, druhá ekloga”). Odpovídajícím termínem v řecké literatuře, který se však uplatnil v širším smyslu, je ➤ **idyla**.

ekfrasis – řecký rétorický termín označující literární popis uměleckých děl; námět velmi oblíbený v helénisticko-římské literatuře (např. koberec s Ariadniným příběhem v Catullově básni č. 64, Aeneův štít u Vergilia atd.).

elipsa – rétorická figura, která spočívá ve vypuštění jednoho prvku věty.

elize ➤ **synaloifé**

elocutio – třetí část řečnického umění; výběr a vědomá kombinace slov tvořících projev (odpovídajícím řeckým výrazem je *lexis*). Je to úroveň literární praxe víceméně podobná našemu pojetí “stylu”.

enallagé – rétorická figura obtížně definovatelná a velmi důležitá, především ve struktuře poetického jazyka. Je založena na funkční výměně mezi částmi řeči, např. *ibant obscuri sola sub nocte* (Vergilius, *Aeneis*, VI, 268), kde původně – tzn. v jazyce každodenní komunikace – by bylo *obscuri* předvídatelnější jako atribut noci a *sola* jako atribut osob, kteří se v této noci pohybují.

enjambement – přesah; vzniká, když věta přesahuje rozměr verše; např. když ➤ **syntagma** je rozděleno mezi konec jednoho verše a začátek verše následujícího, např.: *innumeralis / annorum series* (Horatius, *Carmina*, III, 30, 4-5).

epicedion ➤ **epikédeion**

epideiktika – řečnictví, které chce ukázat na osobní kvality; je bez praktických cílů (liší se tedy od řečnictví politického a soudního).

epifonéma – zvolání, často vycházející ze sentencí; má zobecňující charakter, např.: *O curas hominum!* (Persius, *Saturae*, I, 1).

epikédeion – poetická skladba na smrt milované osoby (či zvířete, srov. Catullův vrabec).

epiníkion – podle rozdělení básnických druhů v klasickém Řecku označuje příležitostné básně na oslavu vítězství (slavná Pindarova epinikia na počest vítězů Olympijských her atd.).

epitaf – smuteční proslov prezentovaný buď jako řeč, nebo jako básnická skladba.

epiteton – hodnotící adjektivum; vyjadřuje obecné vlastnosti odloučené od bezprostředního kontextu věty (např.: “rychlá loď” řečeno o kotvící lodi). Existuje tzv. *epitheton ornans* (“ozdobné”) a *epitheton constans* (“stálé”).

epithalamion – básnická skladba k oslavě sňatku, např. Catullovy básně č. 61 a 62.

epóda (doslova “zpěv, který přijde později, přidaný zpěv”) – různé se používá ve metrice a v antické poezii v názvených významech. Původně je to verš nebo ➤ **kólon**, které funguje jako ➤ **klauzule** k jedné metrické periodě. Relevantní je zde význam, který označuje druhý verš (kratší). Ten následuje za delším veršem, se kterým vytváří distichon. Tak je tomu u Archilocha a Horatia, jejichž disticha jsou sestavena ponejvíce z jambického trimetru následovaného jambickým dimetrem. Pozdější dramatické nazývali *Epodi* knihu, kterou Horatius nazval *Iambi*, aby tím naznačil jednak metricky převažující, jednak “jambický” charakter (tzn. útočný a satirický duch, osobně útočný tón nebo morální roztrpčení: takový je tradiční charakter jambického žánru, i když s mnoha různými odstíny a stylistickými přístupy, někdy prudšími, někdy reflexivnějšími).

epyllion – moderní výraz složený z řeckého termínu *epos* a sufixu *-yllion*, který má deminutivní hodnotu. Užívá se pro “krátké” epické básně alexandrijské doby, jako je Kallimachova *Hekalé* nebo v římské poezii Catullova báseň č. 64.

eschatologický – vztahuje se k posledním okamžikům života člověka a vesmíru a k věcem z onoho světa (smrt, záhrobní zkušenosti...). Z řeckého *eschatos* (“poslední”) a *logos* (“rozhovor”).

éthopoiá – zachycení ➤ **éthosu** jako charakteru určité postavy. Označuje také typ řečnického a literárního cvičení, při kterém je dán hlas jedné postavě, ať už historické, mytologické, nebo smyšlené.

éthos – v řečtině znamená jak “charakter”, tak “cit”; termín se užívá v rétorice v protikladu k ➤ **pathosu**; označuje efekty dramatické, avšak umírněnější, mající vyvolat souhlas a radost.

excerpta – oddělené části souvislého textu téhož autora, představované autonomně.

explicit – “zavírá se” (rozuměj “knihy”); termín užívaný v rukopisech, později přešel ve všeobecné označení posledního slova nebo slov textu. Opakem je ➤ **incipit**.